

RÂVİNİN ADÂLETİ BAĞLAMINDA BUHÂRÎ'NİN KULLANDIĞI TA'DİL İSTİLAHLARI

The Ta'dil Language Terms Used by al-Bukhârî In The Context of The Justice of The Narrator

Mustafa KARABACAK

Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Hadis
Anabilim Dalı, Konya, Türkiye

*Assoc. Prof., Selcuk University Faculty of Islamic Sciences Department of Basic Islamic Sciences
Department of Hadith, Konya, Turkey*

✉ karabacakm67@hotmail.com <https://orcid.org/0000-0002-8190-3513>

Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 19.04.2021

Kabul Tarihi / Accepted: 16.08.2021

Yayın Tarihi / Published: 15.12.2021

” Atif / Cite as: Karabacak, Mustafa. “Râvînin Adâleti Bağlamında Buhârî'nin Kullandığı Ta'dil İstilahları”. *Mütefekkir* 8/16 (2021), 29-51. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1034455>

© Telif / Copyright: Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Sciences, 68100, Aksaray, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

 İntihal / Plagiarism: Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

RÂVİNİN ADÂLETİ BAĞLAMINDA BUHÂRÎ'NİN KULLANDIĞI TA'DİL İSTİLAHLARI

Öz

Hadisin sıhhati senet ve metin incelemesiyle gerçekleşir. Sahih hadisin tanımında da görüldüğü gibi muhaddisler senedin muttasıl olup ve rivayetin şaz ve muallal olmamasını râvinin adâlet ve zabt sıfatlarından sonra araştırmışlardır. Diğer bir tabirle muhaddisler, hadisin sıhhatini tespit için önceliği râvilerin durumlarını araştırmaya vermişlerdir. Hadisin senedindeki râvilerin durumları da yine muhaddisler tarafından geliştirilen cerh ve ta'dil lafızlarıyla ifade edilmiştir. Bu lafızların da bir gelişim süreci vardır. Cerh ve ta'dil lafızlarının gelişim sürecinde Buhârî'nin yeri ise yadsınamayacak derecede önemlidir. Buhârî, tasnif dönemi ve hadisin altın çağı olarak nitelendirilen üçüncü asırda yaşamış bir muhaddistir. Döneminde rical ve tarih bilgisiyle daha sonra da el-Câmiu's-sahîh'i ile meşhur olmuştur. Yazdığı hadis ve rical kitaplarında birçok cerh-ta'dil lafzı ve hadis istilâhı kullanmıştır. İlk mustakil hadis usûlü kitabının kendisinden yaklaşık bir asır sonra yazıldığı düşünülürse Buhârî'nin kullandığı hadis istilâhları bu anlamda önemlidir. Buhârî'nin kullandığı bütün hadis istilâhları makale boyutunu aşacağından bu çalışmada sadece onun eserlerinde kullandığı ta'dil lafızları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Buhârî, Ta'dil, el-Câmiu's-sahîh, et-Târihu'l-kebîr.

The Ta'dil Language Terms Used by al-Bukhârî In The Context of The Justice of The Narrator

Abstract

The strength of the Ḥadîth comes from its analysis of the narration chain and text. As can be seen in the definition of the Sahih Hadith, the muḥaddith investigated whether the chain of narration was not broken and that the narration was not suspicious in any way right after they made sure the narrator was just and his memory was immaculate. In other words, the muḥaddith gives priority to the situation of the narrators in determining the credibility of the hadith. The status of the narrators in the narration chain of the hadith was identified by the words of Jarh and Ta'dil developed by the Muhaddith. In the development process of jarh and ta'dil words, al-Bukhârî's importance is also undeniable. Bukharî is a hadith scholar who lived in the third century, which is described as the golden age of the period of the classification and the hadith. He became famous with his knowledge of rical and history during his period and later with his book al-Jâmiu's-Sahîh. In his hadith and rical books, he used many jarh-ta'dil terms. Considering that the first independent hadith book was written about a century later, the hadith terms used by al-Bukhârî are of great importance. Since all the terms used by al-Bukhârî will exceed the size of this article, only the ta'dil words used in his works were considered in this study.

Keywords: Hadîth, al-Bukhârî, Ta'dil, al-Jâmiu's-sahîh, et-Târiku'l-kabîr.

GİRİŞ

Muhaddisler, hadislerin sıhhatini tespit için farklı metotlar kullanmışlardır. Bunlardan ilki çağdaş münekkit muhaddislerin tecrübî analiz yöntemi adını verdikleri¹ ve râvilerin hâllerinin, davranışlarının, inançlarının, edâ ve tahammül yollarının râviler hakkında verilen hükümlere etkisinin incelenmesi yöntemidir. Bir diğeri ise râvilerden birinin rivayetinde tek kalması; sika râvilerden birinin diğeri sika râvilere muhalefet

¹ Bk. Nureddin Itr, *Usûlü'l-Cerh ve't-Ta'dil* (Dimaşk: Dârü'l-Yemâme, 1427/2007), 289.

etmesi ve râvilerin doğruluğu gibi hususları tespit edebilmek için rivayet metninin incelenmesidir.² Fakat münekkitler, rivayetin sıhhatini tespitte birinci önceliği râvilerin durumlarına vermişler ve isnaddaki râvilerin biri veya bir kaç ehil değilse diğer ölçülere bakılmaksızın hadisin sahih olmadığı hükmüne varmışlardır.³ Bu durum sahih hadisin tanımında açık bir şekilde görülmektedir. Bilindiği gibi sahih hadisin tanımında “râvinin sika, senedin muttasıl olması ve metnin de şâz ve muallel olmaması” şart koşulmuştur. Tanımda da görüldüğü gibi muhaddisler senedin muttasıl olması ve rivayetin şâz ve muallel olmamasını râvinin adâlet ve zabt sahibi olmasından sonra araştırmışlardır. Bu durum isnaddaki râvilerin rivayete ehil olup olmaması itibariyle araştırılmasını gerekli kılmaktadır. Râvilerin durumu da yine muhaddisler tarafından geliştirilen cerh ve ta'dil lafızlarıyla açıklanmıştır. Bilindiği gibi râvilerle ilgili istihlamların çoğunluğu cerh ve ta'dil lafızlarından ibaret değildir.⁴

Münekkitler, râvilerin durumlarını değerlendirirken özellikle de adâlet ve zabt konusunda, önceki âlimlerin değerlendirmelerini esas almışlardır. Bunun için de yine önceki âlimlerin kullandıkları cerh ve ta'dil lafızları esas alınarak, râvinin güvenilir olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışma ise hadisin tasnif dönemi ve aynı zamanda hadisin altın çağı olarak nitelendirilen hicri üçüncü asırda yaşamış ve yazdığı *el-Câmiu's-sahîh*'i ile ün yapmış Buhârî'nin (ö. 256/870) kullandığı ta'dil lafızlarını bizatihi kendi eserlerinden tespit etmeyi hedeflemektedir. Bu konuda Buhârî'yi tercih sebebimizi ise şu şekilde gerekçelendirebiliriz:

Birincisi; Buhârî'nin, hadis kitapları içinde en önemli eserlerden biri olan *el-Câmiu's-sahîh*'e sahip olmasıdır. Buhârî'nin bu eseri sıhhat ve şöhrat bakımından birinci tabaka eserlerden biri sayılmıştır.⁵ Eldeki verilere göre ilk müstakil hadis usûlü eseri kendisinden yaklaşık yüzyıl sonra yazılmış olmasına rağmen Buhârî, usûl terimlerini kitaplarında kullanmıştır. Bilindiği gibi Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*'ine sadece sahih hadisleri⁶ diğer bir tabirle

² Geniş bilgi için bk. Abdulaziz Khalef - Recep Tuzcu, “el-Menhecü't-tahlil inde'l-muhaddisin”, *Mütefekkir* 5/9 (Haziran 2018), 163-185.

³ Ahmet Yücel, *Hadis İstihlamlarının Doğuşu ve Gelişimi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 111.

⁴ Cerh ve ta'dil lafızlarının dışında hadisi lafzen veya manen rivayet etmesi, hadis rivayetinde bazı sebeplerle cimri davranması gibi râvinin diğer özelliklerini ifade etmek üzere de istihlamlar kullanılmıştır. Bk. Yücel, *Hadis İstihlamlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 111.

⁵ Ahmed b. Abdirrahim eş-Şâh Vecihiddin ed-Dihlevî, *Huccetullâhî'l-Bâliğa*, thk. Seyyid Sâbık (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1426/2005), 1/231-234.

⁶ Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002), 2/322; Ebû'l-Haccâc Cemalüddin Yusuf b. Abdirrahman b. Yusuf el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1400/1980), 24/442; Şemsüddin, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman Kaymâz ez-Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnaûd (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1405/1985), 10/96; Ebû'l-Fadl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-tehzîb* (Hindistan: Makbaatu Dâirati'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, h. 1326), 9/49.

eserine sadece *sika* râvilerin hadislerini aldığından söz konusu eserinde râvinin veya rivayetinin reddedilmesine sebep olan cerh lafzı olmadığı gibi râviyi, rivayetinin kabulünü gerektiren sıfatlarla nitelenmek anlamına gelen ta'dil lafzı da çok azdır. Bu gerekçe ile bizim de öncelikli olarak ilk müracaat edeceğimiz kaynak onun söz konusu *el-Câmiu's-sahîh* adlı eseri olacaktır.

İkincisi; Buhârî'nin rical ve tarih bilgisidir. Hatta bilindiği kadarıyla Buhârî, tabakât nevinde alfabetik tasnif çıkırını açan ilk müelliftir. Ancak onun, modern manadaki alfabetik tasnif usûllerine tamamen uymayıp kendine has bir metod denemesine girişmiş olduğu da belirtilmelidir.⁷ Yazdığı *et-Târihu'l-kebîr*'i, farklı değerlendirmeler olmakla birlikte genellikle bunun özeti kabul edilen *et-Târihu'l-evsat*'ı ile *et-Târihu's-sağîr*'i⁸ bu durumu desteklemektedir.

Üçüncüsü, Buhârî'nin aynı zamanda hadis münekkitleri arasında munsif/mutevassıt/ mu'tedil olmasıdır.⁹ Zehebî'nin (ö. 748/1348) belirttiğine göre Buhârî, râvilerin cerh ve ta'dili hususunda azami derece munsif oluğu gibi cerh edip zayıf kabul ettiği şahıslar hakkında da aşırı ifadelerden sakınmıştır.¹⁰

Bu çalışmada Buhârî'nin kullandığı ta'dil lafızları, başta *el-Câmiu's-sahîh*'i olmak üzere *et-Târihu'l-kebîr*'inden ve diğer eserlerinden tespit edilecektir. Ayrıca *et-Târihu'l-evsat*'ı ile *ed-Duafâu's-sağîr*'ine¹¹ de atıfta bulunulacaktır.

Buhârî'nin, *el-Câmiu's-sahîh*'inde daha önce belirttiğimiz gibi ta'dil lafzı çok az kullanıldığından bu konuda temel eser onun *et-Târihu'l-kebîr*'i olacaktır. Öncelikle bu çalışmasıyla Buhârî'nin otoritesi daha kendi döneminde kabul edilmiş ve döneminde rical ve tarih bilgisıyla ön plana çıkmıştır.¹²

Buhârî'nin kullandığı cerh ve ta'dil lafızlarındaki metodu değişik çalışmalara konu olmuştur.¹³ Yapılan bu çalışmaların isimlerinden de

⁷ Ali Yardım, "Buhârî ve et-Târihu'l-Kebîr'i", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1989), 5.

⁸ Cemal Ağırman, "et-Târihu'l-Kebîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/89-90.

⁹ Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz *ez-Zehbî, Zikru men yu'temedü kavlihû fi'l-cerh ve't-ta'dil (Erbeu resâil fi Ulûmi'l-hadis)*, thk. Abdulfettah Ebû Guddê (Beyrut: Dârü'l-Beşâir, 1410/1990), 172.

¹⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/439-441.

¹¹ Ağırman, "et-Târihu'l-Kebîr", 40/89-90. Buhârî'nin *ed-Duafâu's-sağîr* adlı eserinin günümüze ulaşmayan *ed-Duafâu'l-Kebîr* adlı eserinin özeti olduğu da söylenmiştir. Bk. Mustafa Taş, "Bazı Eserleri Çerçevesinde Buhârî'nin Ricâl İlimindeki Yeri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/1 (2016), 233.

¹² Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Mûsâ b. ed-Dehhâk et-Tirmizî, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981, "İlel", 5/738. Ayrıca bk. Zeynüddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed el-Bağdâdî el-Hanbelî, *Şerhü İleli't-Tirmizî*, thk. Nureddin İtr (Beyrut: Dârü'l-Beyrut, 1429/2008), 1/224-228.

¹³ Bu konuda önemli çalışma için bk. Mücteba Uğur, "Cerh ve Ta'dil İlmî Yönünden Sahîhu'l-Buhârî

anlaşıldığı üzere biri Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'indeki râvilerin cerh ve tadil yönünden durumunu diğeri ise Buhârî'nin *cerh* ve *ta'dil* metodunu incelemiştir. Biz de bu makalede başlangıçta Buhârî'nin hem *cerh* hem de *ta'dil* lafızlarını araştırmayı düşünmüştük. Fakat araştırmanın makale boyutunu aşacağı öngörüldüğünden Buhârî'nin kullandığı cerh lafızlarını başka bir çalışmaya bırakma zarureti hâsıl oldu. Bu çalışmada Buhârî'nin kitaplarında kullandığı metodundan öte *ta'dil* lafızları tespit edilecektir. Çalışmada konu işlenirken başlıklar oluşturulup seçme örnek/örneklemeler ve diğeri muhaddislerin görüşleri ışığında kıyaslamalar yapılacaktır.

1. TA'DİL LAFIZLARI

Ta'dil sözlükte, “doğrulamak, düzeltmek ve adâletle hükmetmek”; hadis istilâhında ise râvinin âdil ve zâbit olduğuna hükmederek rivayetlerinin sıhhatini kabule değer bulmak demektir. Fakat râviyi değerlendirmede bir görecelik söz konusu olduğu ehlince bilinmektedir. Bu durum muhaddislere göre bir râvinin ta'dil edilmiş olması diğeri muaddel râvilerle güvenilirlik yönünden aynı seviyede olduğunu da göstermemektedir. Bundan dolayı ta'dil edilmiş bir râvi hakkında muhaddislerin farklı terimler kullandıkları görülmektedir.

Mutekaddimûn muhaddislerden İbn Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 327/938) ta'dil lafızlarını dört başlık altında incelemiş, Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) de aynen onun tertibini kabul etmiştir. Muteahhirûn muhaddislerden İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), Nevevî (ö. 676/1277), Zehebî ve İrâkî (ö. 806/1404) mutekaddimûnun çizgisini takip ederek dört;¹⁴ İbn Hacer (ö. 852/1449), Sehâvî (ö. 902/1497) ve Süyûtî (ö. 911/1505) altıya¹⁵ ayırmışlardır.¹⁶

Buhârî'nin mutekaddimûndan olması nedeniyle İbn Ebû Hâtim'in taksimini burada vermek istiyoruz: Birinci mertebe, *صحيح* /*sika* (güvenilir) veya

ve Râvileri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32/1 (Nisan 1991), 111-120; Mustafa Taş, *Buhârî'nin Cerh Ta'dil Metodu* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016).

¹⁴ Ebû Amr Takıyyüddîn Osman b. Salâhüddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî, *Mukaddimetu İbnü's-Salâh fi Ulûmi'l-Hadis* (Beyrut: Dârü'l-Fikru'l-Muâsir, 1406/ 1986), 122-124; Ebû Zekerîya Muhyiddin Yahya b. Şeref en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-Teyşîr li marifeti Suneni'l-beşîri'n-nezir fi Usûlü'l-Hadis*, thk. Muhammed Osman el-Haşet (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1405/1985), 52; Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehabî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dârü'l-Marife, 1382/1963), 1/4; Ebû'l-Fadl Zeynüddin Abdurrahim b. el-Huseyin b. Abdurrahman b. Ebû Bekir b. İbrahim el-İrâkî, *Elfiyetü'l-İrâkî/ et-Tebşira ve't-tezkira fi Ulûmi'l-hadis*, thk. el-Arabî ed-Dâiz el-Firyâfî (Riyâd: Mektebetu Dâri'l-Minhâc, h. 1428), 122-123.

¹⁵ Ebû'l-Fadl Şihâbuddin Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-Askalânî, *Nühzetü'n-nazar fi tavdihî nuhbeti'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser* (Dimaşk: Matbaatu's-Sabâh, 1421/2000), 136-137; Şemsüddin Ebû'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *Fethu'l-Mugîs bi şerhi elfiyetü'l-hadis li'l-İrâkî*, thk. Ali Hüseyin Ali (Mısır: Mektebetu's-Sunne, 1412/ 2003, 2/126; Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvi fi şerhi takribi'n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî (b.y.: Dâru Taybe, ts.), 1/404-408.

¹⁶ Bk. Recep Emin Gül, “Hadis İlminde Cerh-Ta'dil Mertebeleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (Erzurum 2015), 362-386.

ثبت /*mutkının sebtundur* (sağlam ve güvenilir). Bunların rivayet ettikleri hadislerle ihticac edilir. İkinci mertebe; صدوق /*sadûk* (doğru sözlüdür), محله الصدق /*mahalluhu's-sıdk* (doğru sözlü denebilir), لا بأس به /*lâ be'se bihî* (rivayetinde bir sakınca yoktur). Bunların hadisleri yazılır ve itibar için kullanılır. Üçüncü mertebe; شيخ /*şeyhun* (rivayeti terk edilmez fakat tek başına da kullanılmaz) denilen râviler. Bunlar ikinci mertebenin altında olsa da hadisleri itibar için yazılır. Dördüncü mertebe; صالح الحديث /*sâlihu'l-hadis* (hadisi delil olarak kullanılabilir) denilen râviler. Böyle râvilerin hadisleri itibar için yazılır.¹⁷

Bu kısa girişten sonra Buhârî'nin eserlerinde kullandığı ta'dil lafızlarına ve açıklamalarına geçebiliriz.

1.1. İmâm/Emîr

Buhârî'nin, bazı râviler hakkında *imâm* ve *emir* lafızlarını kullandığı görülmektedir. Bu ünvanlar ta'dilin en üst derecesidir. Devlet başkanı anlamında da kullanılan bu kelimeler hadis kelimesiyle tahsis edilirse o vakit, ilgili râvinin hadis ilmini her yönüyle ihata etmiş, zamanında yer alan ulemânın fevkinde anlamı vardır.¹⁸

Bu meyanda Buhârî, Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) ve İbn Uyeyne'nin (ö. 198/814), Mâlik b. Enes (ö. 179/795) hakkında إمام في الحديث /*İmamun fi'l-hadis*;¹⁹ Şu'be'nin (ö. 160/776), Süfyân (ö. 161/778),²⁰ Süfyân'ın da Şu'be'nin²¹ hakkında أمير المؤمنين في الحديث /*Emîru'l-mü'minîn fi'l-hadis* dediğini aktarmaktadır. Bazıları bunların muhaddislerin ünvanı olduğunu dolayısıyla ta'dil lafzı olarak sayılmamaları gerektiğini belirtmişlerdir.²² Hakikatte ise böyle kişiler herkes tarafından adâleti zâhir oldukları için bu ünvanı almışlardır. Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) ifadesiyle böyle muhaddisler, adâleti hadisçiler tarafından hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak şekilde şöhret kazanmıştır. Böylelerinin adâletini araştırmaya gerek yoktur.²³ Buhârî'nin, bu ta'dil ifadesine bazı râviler için kayıt koyduğu görülmektedir.²⁴

¹⁷ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs b. el-Münzir et-Temîmî er-Râzî İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dil* (Haydarâbâd - Beyrut: Dâiratü'l-Maârifî'l-Usmâniyye - İhyâu't-Türâsî'l-Arabî 1271/1952), 2/37; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi'l-İlmî'r-Rivâye*, thk. Ebû Abdillâh es-Sûrkî - İbrahim Hamdî el-Medenî (Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 23. Bk. Emin Aşıkcutlu, *Hadiste Rical Tenkidi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997), 173.

¹⁸ Harun Reşit Demirel, *Cerh ve Ta'dil Sözlüğü* (Konya: SAGE Yayıncılık, 2018), 64, 137.

¹⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîre el-Buhârî, *et-Târihu'l-evsat*, thk. Muhammed İbrahim Zâyid (Halep - Kahire: Dârü'l-Va'y - Mektebetü Dâri't-Türâs, 1397/1977), 2/220; a.m.f. *et-Târihu'l-Kebîr* (Haydarâbâd: Dâiratü'l-Maârifî'l-Usmâniyye, ts.), 7/310.

²⁰ Buhârî, *et-Târihu'l-evsat*, 2/267.

²¹ Buhârî, *el-Kebîr*, 4/245.

²² Mehmet Yaşar Kandemir, "Hâfiz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 15/79.

²³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 86.

²⁴ Buhârî, *el-Kebîr*, 1/40; a.m.f. *el-Kirâatu halfe'l-imâm*, thk. Fadlurrahman es-Sevrî (b.y.: el-

Örnek:

Buhârî, Şu'be'nin Muhammed b. İshak (ö. 151/768) hakkında أمير المحدثين / *Emîru'l-muhaddisin bi hıfzihî* dediğini belirtmektedir.²⁵ Buhârî'nin İbn İshâk hakkında aktardığı *bi hıfzihî* kaydından onun muhaddislerin emiri olmasının mutlak olmadığı anlaşılmaktadır. Bu kayıtla Buhârî, onun hıfzı konusunda muhaddislerin emiri diğer bir tabirle hıfzının iyi olduğuna işareti söz konusudur. Cerh ve ta'dil âlimleri tarafından İbn İshâk, ta'dilin yanında birçok tenkit ve ithama da maruz kalmıştır.²⁶ Hakkında aşırı denebilecek hem ta'dil hem de cerh ifadelerinin kullanılması -ihtimal ki- rivayetlere karşı tarihçilerin ve muhaddislerin metod farkından kaynaklanmaktadır.²⁷ Dolayısıyla birçok muhaddis gibi²⁸ Buhârî de İbn İshak'tan *el-Câmiu's-sahîh*'inde rivayette bulunmuştur.²⁹

1.2. Sika

Sika, adâlet ve zabt niteliklerini tam olarak taşıyan, hadis rivayetinde güvenilir râviler için kullanılan bir lafızdır. Râvi hakkında kullanılan rivayet lafızlarının üst derecesidir.³⁰ *Sika*, Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'inde kullandığı ta'dil lafızlarından biridir. O, söz konusu eserinde Mûsâ b. Ebî Âişe için ثِقَّةٌ كَانَ / *sika* demektedir.³¹ Ayrıca diğer eserlerinde de *sika* lafzını kullanmaktadır.³² O, bu terim ile birlikte bunu teyit edici lafızlar da kullanmakta veya başka muhaddislerin değerlendirmesini aktarmaktadır: Buhârî, Yahya b. Saîd el-Kattân'ın Âmir b. es-Semd hakkında حافظٌ / *sika hafız*;³³ Saîd b. Ebî Arûbe'nin (ö. 156/773) Durust hakkında كَيْسٌ حافظٌ / *keyyis hâfiz*;³⁴ Yezid b. Harun'un (ö. 206/821) Ca'fer b. el-Hâris el-Vâsıtî hakkında صدوقٌ ثِقَّةٌ / *sika sadûk*;³⁵ Abdulvâhid b. Vâsıl'ın (ö. 190/805) Halef b. Mihrân hakkında مرضي ثِقَّةٌ / *sika mardîy*³⁶ dediğini aktarmaktadır. Onun bazen de *sika* ve *mardîyye* lafızlarını ayırdığı görülmektedir.³⁷

Buhârî, sikayı nitelendirici sıfatlardan da öncelikle *hâfiz* ve *mutkîn*

Mektebetu's-Selefiyye, 1400/1980), 38.

²⁵ Buhârî, *el-Kebîr*, 1/40; *el-Kırâatu halfe'l-imâm*, 38.

²⁶ Zehebi, *Mizânü'l-İtidâl*, 3/469; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/33-55.

²⁷ Mustafa Fayda, "İbn İshâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20/94.

²⁸ Fayda, "İbn İshâk", 20/94.

²⁹ Örneğin bk. Buhârî, "Tefsir", 77; "Zebâih ve Sayd", 28.

³⁰ Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 22.

³¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîre el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981), "Tefsir", 75.

³² Buhârî, *Tarihu'l-evsat*, 1/ 328; 2/19, 220; *el-Kebîr*, 1/77, 135, 140, 148, 171, 249, 322, 371, 450; 2/23, 92, 136, 186, 289, 315, 351; 3/19, 147, 201,193, 428; 4/ 40, 101, 171, 175, 193, 300, 307, 314, 339; 5/257, 394, 408; 6/79, 95,130, 322, 406, 514, 532; 7/22, 124, 195, 201, 326, 334; 8/272, 424.

³³ Buhârî, *el-Kebîr*, 6/458.

³⁴ Buhârî, *el-Kebîr*, 3/252.

³⁵ Buhârî, *el-Kebîr*, 2/189.

³⁶ Buhârî, *el-Kebîr*, 3/193.

³⁷ Buhârî, *el-Kebîr*, 6/515.

lafızlarını tercih etmiştir.³⁸ Çünkü râvilerin adâlet ve zabt ile ilgili vasıfları değıştikçe hadislerin sahihlik derecesi de değışmektedir. Dolayısıyla Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'inde yer alanlar da dahil olmak üzere, rivayetlerinin hepsi aynı derecede değildir. Onun rivayetlerinde sıhhat farkı olduğunu birkaç örnekle incelemek istiyoruz.

Örnek 1:

Süleyman b. Harb>Hammâd b. Zeyd>Humeyd>Enes'ten rivayet edildiğine göre Peygamber (sas) bir gazada idi ve şöyle buyurdu: “*Arkamızda Medine’de birtakım erler vardır ki, bizim bir dağ yolundaki, dere içindeki her yürüyüşümüzde, muhakkak o Medine’dekiler de yürüyüşlerimizde bizimle beraberdirler. Onların burada bulunmalarına özürleri engel oldu.*” Rivayetin diğer tariki ise şöyledir: Mûsâ b. İsmail>Hammad>Humeyd> Mûsâ b. Enes>Enes b. Malik'ten rivayet etti: Rasûlullah buyurdu ki... Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî *الأَوَّلُ أَصَحُّ* “Birinci sened daha sahihtir.” dedi.³⁹ Buhârî'nin, bu rivayetinden kendisinin *âli isnadı* tercih ettiği ve aynı zamanda Humeyd et-Tavîl'in (ö. 143/760) Enes b. Mâlik ile mulâki olduğu anlaşılmaktadır.

Muhaddisler, Humeyd et-Tavîl'in Enes b. Mâlik'ten rivayette *tedlis* yaptığını bildirmektedirler.⁴⁰ Humeyd et-Tavîl'in Enes b. Mâlik ile mulakâtı bulunmaktadır. Humeyd et-Tavîl'in kendisinden en fazla 24 kadar rivayeti doğrudan aldığı ve diğer rivayetlerini ise Enes b. Mâlik'in oğlu Mûsâ⁴¹ vasıtasıyla naklettiği bilinmektedir.⁴² Bu rivayetle ilgili olarak Buhârî'nin, *الأَوَّلُ أَصَحُّ* ifadesini Humeyd et-Tavîl'in bizatihi Enes b. Mâlik'ten işittiğini belirtmek için kullandığı anlaşılmaktadır.

Örnek 2:

Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurdu: “*Milletlerin üzerinize üşüşmesi yakındır.*”⁴³ Söz konusu rivayet, Buhârî'nin *et-Târihu'l-Kebîr*'inde iki farklı tarikle gelmiştir. Birinci isnad: Müemmel b. İsmail el-Adeviyye>Abdulaziz b. Müslim>İsmail b. Ebî Hâlid>Kays b. Ebî

³⁸ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/97; Nureddin Itr, *Menhecü'n-nakd fî ulumi'l-hadis* (Dımaşk: Dârü'l-fikr, 1401/1981), 257.

³⁹ Buhârî, “Cihâd ve Siyer”, 35.

⁴⁰ Bk. “Rasûlullah, Ebû Bekir'in arkasında namaz kıldı.” rivayetini Humeyd, Enes'ten naklettiğinde kendisine “Bu rivayeti Enes'ten işittin mi?” diye sorulunca işitmediğini söylemiştir. Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. İshak b. Mûsâ b. Mihrân el-İsbahânî, *Târihu İsbahân/Ahbâru İsbahân*, thk. Seyyid Kısraî Hasan (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410/1990), 1/218.

⁴¹ Mûsâ b. Enes b. Mâlik el-Basrî'dir. Basra kadısıdır. Babası Enes b. Mâlik'ten rivayetleri, Mekhûl ve Humeyd et-Tavîl'in de kendisinden rivayetleri vardır. Bk. Buhârî, *el-Kebîr*, 7/279.

⁴² Ebû Ahmed b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî duafâ'i'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcût - Ali Muhammed Muavvid (Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1997), 3/66-67. Zehebî, Şu'be'den aktardığına göre “Humeyd et-Tavîl, Enes b. Mâlik'ten en fazla 24 hadis rivayet etmiştir” görüşüne katılmamakta ve şöyle demektedir: Humeyd et-Tavîl'in Enes b. Mâlik'ten söz konusu rakamdan daha fazla hadis rivayet etmiş ve sadece *Kütüb-i Sitte*'de rivayeti yüzden daha fazladır. Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/213.

⁴³ Buhârî, *el-Kebîr*, 4/340.

Hazm>Ebû Hüreyre. İkinci isnad: İsa b. İbrahim>Abdulaziz b. Muslim>Dırar b. Amr>Ebû Râfi' Nefî' b. Râfi' el-Medînî>Ebû Hüreyre. Rivayet tabiûn tabakasında Kays b. Ebî Hazm ve Ebû Râfi' olarak iki kanala ayrılmaktadır. Kays isnadındaki râvilerden Müemmel b. İsmail için Buhârî منكر الحديث/*munkeru'l-hadis* demektedir.⁴⁴ Diğer cerh ve ta'dil âlimlerinden Yahya b. Maîn (ö. 233/848) ve İshâk b. Râhûye (ö. 238/853) *sika*, Ebû Zûr'a er-Râzî (ö. 264/878) في حديثه خطأ كثير/*fi hadisihî hataun kesirun*, Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) شديد في السنة كثير الخطأ يكتب حديثه/*sadûk şedidu'n fi's-sünneti kesiru'l-hatai yuktebu hadisuhu*, Dârekutnî (ö. 385/995) ثقة كثير الخطأ/*sikatun kesiru'l-hatai* değerlendirmesini yapmaktadırlar.⁴⁵ Rivayetin diğer isnadındaki Dırar b. Amr hakkında ise Buhârî *fihî nazar* demektedir.⁴⁶ Dırar hakkında Yahya b. Maîn حديثه ولا يكتب بشيء، ولا يكتب/*leyse bi şey, velâ yuktebu hadisuhu*;⁴⁷ ed-Dûlâbî (ö. 310/923) *fihî nazar*⁴⁸ değerlendirmesini yapmaktadır.

Kays hakkında Buhârî, *munkeru'l-hadis* demesine rağmen bazı cerh ve ta'dil âlimlerinin ta'dil lafızları söz konusudur. Buhârî, Dırar hakkında *fihî nazar* demiş ve Irâkî'nin (ö. 806/1404) belirttiğine göre bu lafzı o, rivayetini terk ettiği kimseler için kullanmıştır.⁴⁹ Ayrıca Dırar hakkında cerh ve ta'dil âlimlerinin ta'dil lafzı kullanmadığı görülmektedir. Bu nedenle Buhârî, rivayetin sonunda والأول أصح diyerek Kays rivayetini Dırar rivayetine tercih etmiştir.

1.3. Sebt

Sebt, ta'dilin en üst mertebesinde yer alan râvilere işaret eden bir istilahlardır. *Sebt* kelimesinin değişik türevleriyle nitelenen râvi/râviler her bakımdan güvenilir sayılır ve rivayet ettikleri hadisler dinî konularda delil kabul edilir.⁵⁰

Sebt istilahını Buhârî, farklı türevlerde olmak üzere bazen tek başına bazen de sıfatla birlikte kullanmıştır. Buhârî، كَانَ نُبْتًا/*kane sebtan*,⁵¹

⁴⁴ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/228; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-tehzib*, 10/381.

⁴⁵ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8/374; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/228; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-tehzib*, 10/380-381.

⁴⁶ Buhârî, *el-Kebîr*, 4/339.

⁴⁷ Cürçânî, *el-Kâmil*, 5/160; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/328.

⁴⁸ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/328.

⁴⁹ Ebû'l-Fadl Zeynüddin Abdurrahim b. el-Hüseyn b. Abdurrahman b. Ebî Bekr b. İbrahim Irâkî, *Şerhu et-tebsıra ve't-tezkira*, thk. Abdullatif el-Humeym - Mâhir Yâsin Fahl (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002/1423), 1/377; Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdulhay el-Leknevî, er-*Refu ve't-tekmil fi'l-cerh ve ta'dil*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde (Halep: Mektebu'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, h. 1407), 402.

⁵⁰ Abdullah Aydınlı, *Hadis İstilahları Sözlüğü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 273; Mehmet Efendioğlu, "Sâbit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35/348.

⁵¹ Buhârî, *el-Kebîr*, 3/148; a.mlf. ed-*Duafâu's-sağîr*, thk. Ebû Abdillâh Ahmed b. İbrahim (b.y.: Mektebetü İbn Abbâs, 1426/2005), 55.

وَكَانَ ثَقَّةً، *sebt sika*;⁵⁴ ثَبَّتْ ثَقَّةً/*kâne min esbeti'n-nâs*;⁵³ كَانَ مِنْ أَثْبَتِ النَّاسِ *esbet*;⁵² أَثْبَتَ وَيُوثِقُ/*yuvesseku*⁵⁶ مَأْمُونًا، مِنْ أَوْثَقَ مَنْ رَأَيْتُ *sika, me'mûn min evseki men raeytu*⁵⁵ ve

lafızlarını başta Yahya b. Saîd el-Kattân, Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813) gibi muhaddislerden aktarmaktadır.

Örnek 1:

Buhârî, Abdurrahman b. Mehdî'nin Ebü'l-Ahvas Selam b. Selim hakkında Buhârî, Abdurrahman b. Mehdî'nin Ebü'l-Ahvas Selam b. Selim hakkında *Ebü'l-Ahvas esbetu min Şerik* dediğini aktarmaktadır.⁵⁷ Söz konusu râvi hakkında Yahya b. Maîn ثَقَّةً مَتَّقَنَ *sika mutkîn*; Ebü Zür'a ثَقَّةً *sika* demişlerdir.⁵⁸ Ebü'l-Ahvas hakkında diğer râvilerden de ta'dil ifadelerinin bulunmasıyla Buhârî *el-Câmiu's-sahîh*'inde birçok yerde ondan rivayette bulunmuştur.⁵⁹ Yine o, Yahya b. Saîd'in Mansûr b. el-Mu'temir hakkında *kâne min esbeti'n-nâs* dediğini nakletmektedir.⁶⁰ Söz konusu Mansûr b. el-Mu'temir hakkında Şu'be، مِنَ الثَّقَاتِ *mine's-sikât*;⁶¹ Abdurrahman b. Mehdî "Kûfe'de Mansur'dan daha hafız birisi olmadı."⁶² demektedirler. Ayrıca münekkitler, Mansûr hakkında olumsuz bir ifade kullanmamışlar⁶³ ve Buhârî kendisinden rivayette bulunmuştur.⁶⁴ Bu durumda, Buhârî'nin, hakkında *sebt* veya türevlerinden biri kullanılmış ve başkası tarafından da tenkit edici bir ifade kullanmamış râviden rivayet ettiği görülmektedir.

Örnek 2:

Buhârî, Yahya b. Saîd el-Kattân'ın Hâlid b. Rabâh el-Hüzelî hakkında *kâne min esbetu min Şerik* dediğini fakat bazıları kader konusundaki görüşlerinden dolayı tenkit ettiklerini⁶⁵ aktarmaktadır. Buhârî, râvilerin Râfizî olmamak şartı ile ehl-i bid'at görüşlere sahip kişilerden rivayeti olduğu⁶⁶ hâlde, Ebü'l-Ahvas hakkında Kaderî ve münker rivayetleri vardır gibi tenkitler⁶⁷ sebebiyle kendisinden rivayet etmemiştir. Dolayısıyla Buhârî'nin, hakkında

⁵² Buhârî, *el-Kebîr*, 4/135.

⁵³ Buhârî, *el-Kebîr*, 7/346.

⁵⁴ Buhârî, *el-Kebîr*, 6/213.

⁵⁵ Buhârî, *el-Kebîr*, 1/328.

⁵⁶ Buhârî, *el-Kebîr*, 2/219.

⁵⁷ Buhârî, *el-Kebîr*, 4/135.

⁵⁸ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/259-260; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl* 12/284.

⁵⁹ Bk. Buhârî, "Ezân", 93; "Ideyn", 23.

⁶⁰ Buhârî, *el-Kebîr*, 7/346.

⁶¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/153.

⁶² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/403.

⁶³ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, 10/314.

⁶⁴ Buhârî, "Ezân", 139; "Ideyn" 24; "Hac", 110.

⁶⁵ Buhârî, *el-Kebîr*, 3/148.

⁶⁶ Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz ez-Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvi (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1382/1963), 3/160; Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, h. 1379), 1/406, 437, 440.

⁶⁷ Cemalüddin Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *ed-Duafâu ve'l-metrûkîn* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, h. 1406), 1/246.

sebt denilen her râviden rivayette bulunmadığı da anlaşılmaktadır.

1.4. Sadûk

Sadûk, sıdk (صدق) masdarından türetilmiş mübâlağalı ismi fâildir. “Son derece doğru sözlü” kimse manasına gelmektedir.⁶⁸ Hadis istilâhında ise bu kavram, çoğunlukla râvinin güvenilir, bazen zayıf bazen de ehli bid‘at râvilerin, mervîlerinin mevsûkiyetini belirtmek üzere üç değişik anlamda kullanıldığı görülmektedir.⁶⁹ Dolayısıyla *sadûk* terimi *sikadan* bir alt derecededir. Ebû Saîd Abdurrahman b. Mehdî’ye, Ebû Halde’nin *sika* olup olmadığı sorulunca onun hakkında *sadûk*, *me’mûn* ve *hıyâr* terimlerini kullanmış, *sika* lafzının ise Şu‘be ve Süfyan için kullanılacağını belirtmiştir.⁷⁰ Fakat bazen *sikanın* da dâhil olduğu ta‘dil ifade eden *sadûk*, *sika*, *la be’se bihi*, *sâlihu’l-hadis* ve benzeri bazı terimler peş peşe es-Sirî b. Yahya eş-Şeybânî gibi bir râvi hakkında kullanılırsa bu durum o râvi hakkında tekit ifade eder.⁷¹ *Sadûk* terimi bir râvi hakkında صدوق كثير الوهم /*sadûkun kesiru’l-vehm*⁷² gibi bir cerh lafzı ile kullanılması hâlinde bu terimin *sikadan* bir alt dereceye karşılık geldiğine ve aynı zamanda kusurun zabtla ilgili olduğuna da işaret etmektedir. Buhârî, bazen Müslim’in Ebü’l-Hasen Saîd b. Zeyd hakkında صدوق حافظ /*sadûk hâfiz*⁷³ dediği gibi *sadûk* terimini teyit edici lafızla da kullanmaktadır.

Buhârî’nin *sadûk* tabirini bazen hocalarından nakiller yaparak⁷⁴ bazen de kendi değerlendirmesi⁷⁵ olarak kullandığı görülmektedir. Buhârî, zaman zaman da hocalarının râvi hakkında farklı değerlendirmelerine itiraz ederek râvi hakkında *sadûk* tabirini kullanmaktadır.

Örnek:

Ebû İshâk İsmail b. Ebân’ın hadislerini Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve bazıları terk ederken Buhârî aynı râvi hakkında *sadûk* demiştir.⁷⁶ Yine Buhârî, İshâk’ın kardeşi Nu‘man b. Râşid er-Rakkî hakkında في حديثه وهم كثير /*fi hadisihî vehmün kesîrun*⁷⁷ veya وهو صدوق في الأصل وهم كثير /*vehm*⁷⁸ derken وهو صدوق في الأصل diyerek onun hakikatte *sadûk* olduğunu belirtmektedir.⁷⁹ وهم كثير ifadesinde aynı

⁶⁸ Ebü’l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali Cemaluddin İbn Manzûr el-İfrikî, *Lisânu’l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, h. 1414), 10/193.

⁶⁹ Ahmet Yücel, “Sadûk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35/31; *Hadis İlminde Tenkit Terimleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 128.

⁷⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 1/160, 2/37; 3/328; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 22.

⁷¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 4/284.

⁷² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 7/219.

⁷³ Buhârî, *Tarihu’l-evsat*, 2/166; *el-Kebîr*, 3/472.

⁷⁴ Buhârî, *Tarihu’l-evsat*, 2/166; *el-Kebîr*, 3/472; 5/212; 6/407.

⁷⁵ Buhârî, *Tarihu’l-evsat*, 2/145, 337; *el-Kebîr*, 1/347; 3/474; 8/80; *ed-Duafâu’s-sağır*, 27, 60.

⁷⁶ Buhârî, *Tarihu’l-evsat*, 2/337.

⁷⁷ Buhârî, *el-Kebîr*, 8/80.

⁷⁸ Buhârî, *Tarihu’l-evsat*, 2/68.

⁷⁹ Buhârî, *el-Kebîr*, 8/80.

zamanda Buhârî'nin *sadûk* ifadesini kasıt olmaksızın unutkanlığı fazla olan kişiler için kullandığı anlaşılmaktadır. Buhârî, *sadûk* terimini bid'at fırkalarına mensup olanlar için de kullanmıştır. Nitekim Eyyûb b. Âiz et-Tâî'nin⁸⁰ ve Talk b. Habîb'in⁸¹ Mürcie'ye ait görüşlere sahip ve hadiste *sadûk* olduklarını söylemektedir.

Saîd b. Cübeyr'e Talk b. Habîb'in "insanların en çok ibadet edeni" olduğu söylenince o da Talk ile oturulmaması gerektiğini çünkü onun Mürcie'ye ait görüşlerinin olduğunu belirtmektedir.⁸² Buhârî'nin *sadûk* dediği Eyyûb b. Âiz et-Tâî hakkında Yahyâ b. Maîn *sika*; Ebû Hâtim er-Râzî *sâlihu'l-hadis sadûk* demektedir.⁸³

Ebû Zûr'a er-Râzî, Talk b. Habîb hakkında "Sikadır fakat Mürcie'ye ait görüşleri vardır." demektedir. Ebû Hâtim er-Râzî de Talk'ın Mürcie'ye ait görüşleri olduğunu ve *sadûk fi'l-hadis* olduğunu belirtmektedir.⁸⁴ Yine Buhârî, başkaları tarafından Şiî olmakla itham edilen ve kendisinden altı yerde rivayette bulunduğu⁸⁵ hocası İsmail b. Ebân el-Ezdî el-Kûfî el-Verrâk (ö. 216/831) hakkında *sadûk* terimini kullanmıştır.⁸⁶ Dolayısıyla Buhârî'nin, bid'at fırkalara ait görüşleri olduğu iddia edilen râviler hakkında da *sadûk* lafzını kullanmayı tercih ettiği anlaşılmaktadır.

Buhârî, İbn Ebû Leylâ diye meşhur Kûfe kadısı Muhammed b. Abdirrahman'ın (ö. 148/765) *maklûb* hadisler rivayet ettiğini Şu'be'den aktarmaktadır.⁸⁷ Tirmizî ise hocası Buhârî'nin, "İbn Ebû Leylâ *doğru bir kimsedir*; fakat ben ondan hadis rivayet *etmem çünkü o hadisin sağlamıyla sağlam olmayanını ayırt edemez*. Dolayısıyla ben böyle olan hiçbir kimseden hadis rivayet etmem." dediğini aktarmaktadır.⁸⁸ Bu meyanda Buhârî'nin, *sadûk* ıstılahını bid'at fırkalarına ait ve hadisin sağlamıyla zayıfını ayırt edemeyen râviler için kullandığı anlaşılmaktadır.

Buhârî, *sadûk* dediği başka bir râviden *el-Câmiu's-sahîh*'inde hadis rivayet etmektedir: Sîdân b. Mudârib>Ebû Muhammed el-Bâhilî>Ebû Ma'şer el-Basrî -o sadûktur- Yusuf b. Yezîd el-Berâ>Ubeydullah b. el-Ahnes Ebû Mâlik>İbn Ebû Muleyke>İbn Abbas.⁸⁹ Buhârî, hadisin isnadındaki Ebû Ma'şer Yusuf b. Yezîd el-Berrâ'nın hakkında *sadûk* demiştir. Aynı râvi hakkında Yahya b. Maîn ضعیف/*zayıf*; Muhammed b. Ebî Bekr el-Mukaddemî (ö. 234/848) ثقة/*sika*, Ebû Hâtim er-Râzî حديثه يكتب/*yüktebu hadisuhû*

⁸⁰ Buhârî, *ed-Duafâu's-sağîr*, 27.

⁸¹ Buhârî, *ed-Duafâu's-sağîr*, 77.

⁸² Buhârî, *ed-Duafâu's-sağîr*, 77.

⁸³ Buhârî, *ed-Duafâu's-sağîr*, 27; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/252-253.

⁸⁴ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/491.

⁸⁵ Mehmet Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları* (Konya: Nükte Kitap, 2003), 104.

⁸⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/212.

⁸⁷ Buhârî, *el-Kebîr*, 1/162.

⁸⁸ Tirmizî, "Salât", 102.

⁸⁹ Buhârî, "Tib", 33.

demektedir.⁹⁰ Zehebî söz konusu râviyi Yahya b. Maîn'in gerekçe belirtmeden zayıf kabul ettiğini fakat birçok yerde de onu övdüğünü belirtmektedir.⁹¹ Bu takdirde Buhârî'nin hakkında “*sadûk* fakat ben kendisinden rivayette bulunmam” demesi İbn Ebû Leylâ'ya has olmalıdır. Tirmizî'nin aktardığına göre Buhârî'nin “Hadisin sağlamıyla sağlam olmayanı ayırt edemez.” ifadesini İbn Ebû Leylâ'nın daha çok *zabt* kusuru olduğuna dikkat çekmek için söylediği anlaşılmaktadır.

1.5. Sâlih

Sâlih, sözlükte “iyi, yararlı, düzgün” manasına gelen bir kelimedir. Hadis istilahında *sâlih*; *ceyyid*, *sâbit*, *müstakîm*, *mahfûz* ve *nebl* gibi terimlerle birlikte kullanılmış ve “sahih veya hasen olan ve şiddetli zayıflığı bulunmayan hadis” demektir.⁹² *Sahih* ve *hasen* hadislere *sâlih* denmesi onların ihticâca elverişli olmasındandır.⁹³ Hadis usûlcülerinin bu terimi rivayetin bir sıfatı olarak kullandıkları anlaşılmaktadır. Hakikatte bir râvi hakkında *صالح*/*sâlih* derler ve bunu da *الحديث*/*el-hadîs* kelimesine izafe etmezlerse bundan o kişinin dinindeki salahiyeti anlaşılır. Eğer *صالح الحديث*/*sâlihu'l-hadîs* şeklinde kullanmışlarsa o vakit râvinin hadis tahammülü, edası hadis yazımının salahiyeti anlaşılır.⁹⁴

Buhârî ise *sâlih* terimini rivayetin bir sıfatı değil râvinin bir sıfatı olarak kullanmaktadır. Bunu da farklı şekillerde ifade etmiştir. O, Halef b. Mûsâ el-Belhî hakkında *صالحا* *كأن*/*kane racülen sâlihan*;⁹⁵ Hattâb b. Osman hakkında *من الصالحين* *كأن*/*kâne mine's-sâlihîn*;⁹⁶ Ebû İsmail Yezîd b. Keysân el-Yeşkurî hakkında *صالح وسط*/*sâlihun vasatun*⁹⁷ ifadelerini râvi hakkında bazen kendisi kullanırken bazen de başkalarından aktarmaktadır.

Örnek 1:

Buhârî, Ebû Kılâbe Abdullah b. Zeyd el-Cermî el-Ezdî el-Basrî (ö. 104/722) hakkında *صالح إن شاء الله* *رجل*/*racülün sâlihun inşallah* (inşallah sâlih bir kişidir) ve *كان والله من الفقهاء ذوى الالباب* *كان*/*kane vallahi minel fukâhâi zevil elbâb* (Allah'a yemin olsun ki akli başında fakihlerdendir)⁹⁸ dendiğini aktarmaktadır. Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*'inde bu râviden bazen Ebû Kılâbe künyesini⁹⁹ bazen de Ebû Kılâbe el-Cehmî künye ve nisbesini¹⁰⁰ kullanarak

⁹⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 9/235.

⁹¹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/475.

⁹² Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/195; Zafer Ahmed el-Osmânî et-Tehânevî, *Kavâidün fi ulûmi'l-hadis* (Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1392/1972), 108; Mehmet Efendioğlu, “Sâlih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/32.

⁹³ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/195.

⁹⁴ Demirel, *Cerh ve Ta'dil Sözlüğü*, 418.

⁹⁵ Buhârî, *el-Kebîr*, 3/195.

⁹⁶ Buhârî, *el-Kebîr*, 1/176.

⁹⁷ Buhârî, *el-Kebîr*, 8/354.

⁹⁸ Buhârî, *el-Kebîr*, 5/92.

⁹⁹ Bk. Buhârî, “Vüdû”, 66; “Salât”, 58; “Cihad ve Siyer”, 152; “Nikâh”, 100.

¹⁰⁰ Buhârî, “Hudûd” 15.

rivayette bulunmuştur.¹⁰¹

Örnek 2:

Buhârî, Ebû İsmail Yezîd b. Keysân el-Yeşkurî hakkında Yahya b. Saîd el-Kattân'ın *صالح وسط*/*sâlihun vasatun* ve kendisine güvenilmeyen bir kimsedir, dediğini aktarmaktadır.¹⁰² Yahya b. Maîn, aynı râvinin *sika*; Ebû Hâtim *hadisi yazılır* ve *صالح الحديث*/*sâlihu'l-hadis*; İbn Ebû Hâtim *hadisiyle ihticac edilir* demektedir.¹⁰³ Buhârî Ebû İsmail Yezîd b. Keysân el-Yeşkurî hakkındaki farklı değerlendirmelerden dolayı kendisinden *el-Câmiu's-sahîh*'inde değil; *el-Edebü'l-müfred*'de rivayette bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁴

1.6. Hâfız

Hâfız, “ezberleyen, muhafaza eden” anlamıyla muhaddislere verilen lakablardan biridir. Hadis ilminde yüksek derecelere ulaşmış olan kimselere verilmiştir.¹⁰⁵ Hakikatte, bazılarının dediği gibi muhaddisler için kullanılan “hâfız, hâkim, emîrül-mü'minîn” gibi unvanları bir ta'dil ve tevsik ifadesi saymamak gerekir. Nitekim Zehebî'nin *Tezkiretu'l-huffâz* adlı eserinde yer alan her hadis hâfızının güvenilir olmadığı görülmektedir.¹⁰⁶ Fakat Buhârî'nin, bu ıstılahları bir ta'dil lafzı olarak kullandığı anlaşılmaktadır. O, hâfız, ta'dil lafzını kullandığı râvilerden rivayette bulunduğu gibi rivayette bulunmadıkları da söz konusudur.

Buhârî'nin, *hâfız* ıstılahını farklı türevlerde kullandığı görülmektedir. *كان حافظا*/*kane hâfızan*,¹⁰⁷ *كان يحفظ*/*kane yahfezu*,¹⁰⁸ *أحفظ*/*ehfezu*¹⁰⁹ gibi ifadeleri bazen kendi değerlendirmesi bazen de münekkitlerin görüşü olarak aktarmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Buhârî'nin, bu ıstılahı bazen de başka bir ıstılahın sıfatı olarak kullandığı görülmektedir. O, Yahya b. Saîd el-Kattân'ın Âmir b. es-Semd hakkında *حافظ ثقة*/*sika hâfız*,¹¹⁰ Saîd b. Ebî Arûbe'nin (ö. 156/773) Durust hakkında *حافظ كَيِّس*/*keyyis hâfız*,¹¹¹ Müslim'in

¹⁰¹ MustafaTas, Buhârî'nin, *el-Câmiu's-Sahîh*'inde “Vudû”, 23'te söz konusu râviden rivayette bulunduğunu belirtmektedir (Tas, Buhârî'nin *Cerh Ta'dil Metodu*, 274). Söz konusu yerde Abdullah b. Zeyd diye bahsedilen kişi Ebû Kılâbe el-Cermî el-Ezdî el-Basrî (ö. 104/722) olup tâbiindedir. Dolayısıyla kaynak verilen yerdeki râvi tâbiünden Abdullah b. Zeyd değil; sahabeden Abdullah b. Zeyd'dir. Rivayet mürsel değil merfu bir rivayettir. Aynı isnadla Ahmed b. Hanbel *el-Müsned*'de Hz. Peygamber'den rivayet edenin sahabeden Abdullah b. Zeyd el-Ensârî el-Mâzinî (ö. 32/653) olduğu açıkça görülmektedir. Bk. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilâl b. Eset eş-Şeybânî, *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnaûd vd. (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1421/2001), 36/387-388.

¹⁰² Buhârî, *el-Kebîr*, 8/354.

¹⁰³ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 9/285.

¹⁰⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîre el-Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1409/1989), 137, 181, 320.

¹⁰⁵ Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 108.

¹⁰⁶ Kandemir, “Hâfız”, 15/79.

¹⁰⁷ Buhârî, *Târihu'l-evsat*, 2/125; *el-Kebîr*, 1/333; 5/326; 6/148.

¹⁰⁸ Buhârî, *Târihu'l-evsat*, 2/117; *el-Kebîr*, 2/303, 342; 7/94; *ed-Duafâu's-sağîr*, 41.

¹⁰⁹ Buhârî, *Târihu'l-evsat*, 2/117; *el-Kebîr*, 2/303.

¹¹⁰ Buhârî, *el-Kebîr*, 6/458.

¹¹¹ Buhârî, *el-Kebîr*, 3/252.

Ebü'l-Hasen Saîd b. Zeyd hakkında *صَدُوق حَافِظ / sadûk hâfız*¹¹² dediği gibi sadûk terimini teyit edici lafızla kullanmaktadır.

Örnek:

Buhârî, İbn Uyeyne'nin (ö. 198/814) Ömer b. Habîb hakkında *كَانَ صَاحِبًا لَنَا حَافِظًا / kane sâhiben lenâ hâfızan* dediğini aktarmaktadır.¹¹³ Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Maîn ise Ömer b. Habîb'in *sika* olduğunu belirtmişlerdir.¹¹⁴ Buhârî, söz konusu râviden *el-Câmi's-sahîh*'inde değil *el-Edebü'l-müfred*'inde rivayet etmiştir.¹¹⁵

Buhârî'nin *hâfız* istilahını başka bir lafzın sıfatı olarak kullanımını aktarmasına Müslim'in Ebü'l-Hasen Saîd b. Zeyd hakkında *صَدُوق حَافِظ / sadûk hâfız*¹¹⁶ dediği örnek verilebilir. Saîd b. Zeyd hakkında Yahya el-Kattân *ضعف / za'ufe*, Ebû Hâtim *ليس به بأس / leyse bihî be's*, Yahya b. Maîn *ليس بقوي / leyse bi kavî*, Süleyman b. Harb *ثقة / sika* demektedirler.¹¹⁷ Söz konusu râvi Ebü'l-Hasen Saîd b. Zeyd hakkında bazı cerh ifadeleri de kullanıldığı görülmektedir. Buhârî'nin, hakkında başka râvilerin cerh ifadelerinden dolayı Saîd b. Zeyd'den *el-Câmi's-sahîh*'inde değilde *el-Edebü'l-müfred*'inde rivayette bulunduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁸

1.7. Ridâ/Mardıyy

Buhârî'nin kullandığı ta'dil lafızlarından biri de *ridâ/mardıyy*dir. Makbul, rivayetinden hoşnut olunmuş anlamınadır. Bu istilahı da Buhârî, *كَانَ رَضًا / kâne ridan*¹¹⁹ *كَانَ مَرْضِيًّا / kâne mardıyyen*¹²⁰ şeklinde bazen kendi bazen de başka münekkitlerin görüşü olarak aktarmaktadır.

Örnek:

Buhârî'nin, *كَانَ رَضًا / kâne ridan*¹²¹ ifadesini kullandığı Hakîm b. Ammâr el-Hanefî hakkında, İbn Ebû Hâtim *mürsel* rivayetleri vardır¹²² demiş, İbn Hibbân *es-Sikat*'ında¹²³ zikretmiştir. Söz konusu râviden Buhârî'nin rivayetini tespit edemedik.

Buhârî, Alâ b. Abdulkerim Ebû Avn el-Yâmî el-Kûfî¹²⁴ ve Muhammed b.

¹¹² Buhârî, *Târihu'l-evsat*, 2/166; *el-Kebîr*, 3/472.

¹¹³ Buhârî, *el-Kebîr*, 6/148.

¹¹⁴ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/104; Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman b. Ahmed el-Bağdâdî İbn Şâhin, *Târihu esmâi's-sikât*, thk. Subhî es-Sâmirâî (Kuveyt: Dârü's-Selefiyye, 1404/1984), 136.

¹¹⁵ Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 99.

¹¹⁶ Buhârî, *Târihu'l-evsat*, 2/166; *el-Kebîr*, 3/472.

¹¹⁷ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/21-22; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-tehzîb*, 4/32-33.

¹¹⁸ Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 41, 178.

¹¹⁹ Buhârî, *el-Kebîr*, 3/15, 61.

¹²⁰ Buhârî, *el-Kebîr*, 6/515.

¹²¹ Buhârî, *el-Kebîr*, 3/15.

¹²² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/249.

¹²³ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Muâz b. Ma'bed et-Temîmî ed-Dârimî el-Bustî, *es-Sikat* (Haydarâbâd: Dâiratü'l-Maârifî'l-Usmaniyye, 1393/1973), 6/230.

¹²⁴ Buhârî, *el-Kebîr*, 6/515.

Sûka el-Ğanevî¹²⁵ hakkında es-Sevrî'nin كَانَ مرضياً/*kâne mardıyyen* dediğini aktarmaktadır. Muhammed b. Sûka el-Ğanevî hakkında Yahya b. Maîn ثقة /*sika*, Ebû Hâtim صالح الحديث/*sâlihu'l-hadis* demiştir.¹²⁶ Buhârî, Muhammed b. Sûka el-Ğanevî'den *el-Câmiu's-sahîh*'inde rivayet etmiştir.¹²⁷

1.8. Ma'ruf

Ma'ruf; "bilinen, malum olan nesne" anlamında bir kelimedir. Hadis istilâhında ise *ma'ruf*, güvenilir bir râvinin zayıf başka bir râvinin rivayetine aykırı olarak rivayette bulunduğu hadistir. Bu durumda zayıf herhangi bir râvinin güvenilir herhangi bir râvinin rivayetine aykırı olarak rivayet ettiği hadise ise *münker* denir.¹²⁸ Cerh ve ta'dil yönünden durumu bilinen ve kendisinden birden fazla râvinin rivayette bulunmuş olduğu kimseye de *ma'ruf* denilmiştir.¹²⁹ *Ma'ruf* istilâhının nadir de olsa, bir kısım muhaddisler tarafından *meçhulun* karşılığı olarak kullanmıştır.¹³⁰

Buhârî'nin, eserlerinde *ma'rufu* farklı şekillerde kullandığı görülmektedir: مَعْرُوفٌ/*ma'ruf*,¹³¹ مَعْرُوفٌ غَيْرٌ/*ğayru ma'ruf*,¹³² حَدِيثُهُ مَعْرُوفٌ/*hadisuhu ma'ruf*,¹³³ مَعْرُوفٌ الْحَدِيثِ/*ma'rufu'l-hadist*.¹³⁴

Örnek 1:

Buhârî'nin, Muhammed b. Abdirrahman b. Ebi'l-Mevâlî'nin مَعْرُوفٌ/*ma'ruf* bir kimse olduğunu ve kendisinden Abdülaziz el-Evsî'nin hadis işittiğini belirterek¹³⁵ bu terimi *meçhulün* zıddı olarak diğer bir tabirle sözlük anlamında kullandığı anlaşılmaktadır. Yine Buhârî, Ebû Dâvûd Süleyman b. Amr el-Kûfî en-Nehâî hakkında Kuteybe ve İshak'ın مَعْرُوفٌ بِالْكَذِبِ/*ma'rûfun bi'l-kizb* dediğini aktarmakta¹³⁶ ve Câbir b. Yahya el-Hadramî el-Kûfî'nin ise مَعْرُوفٌ عَزِيزٌ الْحَدِيثِ/*ma'rûfun azîzü'l-hadis* diyerek *ma'rufu* kelime anlamında kullandığı anlaşılmaktadır.¹³⁷

Buhârî, مَعْرُوفٌ/*ma'ruf* ifadesini مَعْرُوفٌ غَيْرٌ/*ğayru ma'ruf* yani bilinmeyen anlamında da kullanmaktadır. O, *et-Târihu'l-evsat*'ında şu hadisi rivayet etmektedir: Abdurrahman b. Yunus>Hâtim> Yezid b. Amr el-

¹²⁵ Buhârî, *el-Kebîr*, 2/102.

¹²⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 7/282.

¹²⁷ Buhârî, "Buyû", 49.

¹²⁸ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/195.

¹²⁹ Koçyiğit, *Hadis İstilahları*, 211; Aydınlı, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, 171-172; Mehmet Efendioğlu, "Ma'ruf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28/66.

¹³⁰ Geniş bilgi için bk. Recep Tuzcu, "Muhaddisler ve Fakihlerin Maruf Terimine Yükledikleri Anlamlar", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2013), 1-35.

¹³¹ Buhârî, *el-Kebîr*, 1/156.

¹³² Buhârî, *Tarihu'l-evsat*, 2/65.

¹³³ Buhârî, *el-Kebîr*, 1/113.

¹³⁴ Buhârî, *el-Kebîr*, 1/25, 78, 200, 273; 5/388; 7/115; 8/150-151, 410.

¹³⁵ Buhârî, *el-Kebîr*, 1/156.

¹³⁶ Buhârî, *el-Kebîr*, 4/28; *ed-Duafâu's-sağîr*, 69.

¹³⁷ Buhârî, *el-Kebîr*, 8/450.

Eslemî>Abdülaziz b. Ukbe b. Seleme b. el-Ekva' şöyle demektedir: Ben Dariyye denen yerde Abdullah b. Rafi' b. Hadîc ile beraber ikinci namazını kıldım. Ona "Çöldeki insanlar gerçekten ikinci namazını geciktiriyorlar." dedim. O da "Bilmiyorum, bu büyüklerimizin Allah Rasûlü ile baştan beri bu vakitte kıldıkları bir namazdır." dedi. Buhârî "Hadisin isnadındaki وَيَزِيدُ هَذَا غَيْرٌ مِنْ عَبْدِ الْعَزِيزِ مَعْرُوفٍ سَمِعَهُ" söz konusu Yezid'in Abdülaziz'den semai bilinmemektedir."¹³⁸ demektedir.

Örnek 2:

Buhârî, Ravh b. el-Fadl el-Basrî'nin Tâîfe geldiğinde Hammâd b. Seleme'den hadis dinlediğini, İbn Havşeb'in kendisinden rivayette bulunduğunu¹³⁹ ve *مَعْرُوفُ الْحَدِيثِ/ma'rufu'l-hadis* yani hadis rivayetinde tanınır olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁰ İbn Ebû Hâtim de Ravh'ın Tâîfe geldiğinde Hammâd b. Seleme'den hadis rivayet ettiğini ve kendisinden de Muhammed b. Abdillâh b. el-Havşeb es-San'anî'nin rivayette bulunduğunu belirtmektedir. Hâlbuki İbn Ebû Hâtim'in, Buhârî'nin çağdaşı olan babası Ebû Hâtim er-Râzî'den aktardığına göre Ravh *meçhul* bir kimsedir.¹⁴¹ Ravh b. el-Fadl el-Basrî'yi İbn Hibbân *es-Sikât*'ında,¹⁴² İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) de Ebû Hâtim'in *meçhul* değerlendirmesiyle birlikte *ed-Duâfâu ve'l-metrûkîn*'inde zikretmiştir.¹⁴³

Ravh b. el-Fadl el-Basrî hakkında Buhârî, *ma'rufu'l-hadis*; çağdaşı Ebû Hâtim er-Râzî *meçhul* değerlendirmesini yapmaktadır. Bilindiği gibi Buhârî ve Ebû Hâtim er-Râzî dördüncü tabaka hadis tenkitçilerindendirler. Ebû Hâtim er-Râzî, Buhârî'den daha müteşeddittir.¹⁴⁴ Buhârî, Ravh b. el-Fadl el-Basrî'den rivayette bulunmamıştır.

1.9. Ceyyid

Ceyyid, kelimesi sözlükte "iyi, güzel" anlamına gelmektedir. Bir haberin senedindeki zayıf râvilerin yerine güvenilir râvileri koymak suretiyle senedi sağlamlaştırmaya çalışan kimse için *cevvede es-senede* (senedi sağlam yaptı) denilmektedir.¹⁴⁵ *Ceyyid* lafzı da *kavî*, *sâlih*, *ma'ruf*, *mahfûz*, *mücevved* ve *sâbit* gibi muhaddislere göre hadisi makbul anlamındadır.¹⁴⁶ Bu tabirlerin ilk kullanımında muhaddislerin istilâhından daha çok lügat manasının hâkim olduğu görülür. Dolayısıyla *ceyyid* tabirinin de içinde olduğu bazı tabirleri

¹³⁸ Buhârî, *Tarihu'l-evsat*, 2/65.

¹³⁹ Buhârî, *el-Kebîr*, 1/113.

¹⁴⁰ Buhârî, *el-Kebîr*, 3/309.

¹⁴¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/449.

¹⁴² İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/243.

¹⁴³ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duâfâu ve'l-metrûkîn*, 1/288.

¹⁴⁴ Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdulhay el-Leknevî, *el-Ecvibetu'l-fâdile li'l-es'ileti'l-aşeretü'l-kâmile* (Halep: Mektebu'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, 1384/1964), 163.

¹⁴⁵ Mehmet Yaşar Kandemir "Ceyyid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7/469.

¹⁴⁶ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/194.

muhaddislerin farklı harflerle ifade etmesi, bilinen bir tabiri farklı lafızlarla kullanmaktan başka bir şey değildir.¹⁴⁷ Mesela Ahmed b. Hanbel اصح الاسانيد/*esahhulesânîd* yerine اجود الاسانيد/*ecvedu'l-esânîd* demektedir. İbnü's-Salâh'ın bu çıkarımına bakarak bazı âlimler, onun *ceyyid* ile *sahih* tabirlerini aynı seviyede gördüğü neticesine ulaşmışlardır.¹⁴⁸ Fakat şu unutulmamalıdır ki, Süyûtî'nin dediği gibi mütehasıs bir muhaddisin *sahih* terimi yerine *ceyyid* terimini kullanmasında mutlaka bir incelik vardır.¹⁴⁹ Bu meyanda hadislerin derecesini belirtirken *ceyyid*'i *sahih* anlamında kullanan muhaddislerin de bu terimi *hasen li-zâtihi* mertebesinde yüksek olmakla birlikte *sahih* derecesine varmamış rivayetler için kullanmayı tercih ettikleri anlaşılmaktadır.¹⁵⁰

Örnek:

Buhârî, Ebû Saîd Yahyâ b. Zekeriyâ b. Ebû Zâide el-Hemadânî el-Kûfî hakkında Ebû Hâlid el-Ahmer'nin جيد الأخذ للحديث/*ceyyidü'l-ahzi li'l-hadis* dediğini ifade etmektedir.¹⁵¹ İbn Ebû Hâtim de Buhârî gibi Ebû Hâlid el-Ahmer'den Yahya b. Zekeriyâ hakkında aynı ifadeyi aktarmaktadırlar.¹⁵² Buhârî'nin çağdaşı denebilecek cerh ve ta'dil âlimleri Ebû Hanife'nin (ö. 150/767) talebelerinden fakih ve muhaddis Yahya b. Zekeriyâ¹⁵³ hakkında Ebû'l-Hasen Ali b. Abdillâh el-Medinî *sikâttan*, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel ve Ebû Zekeriyâ Yahya b. Maîn *sika*, Ebû Hâtim Muhammed b. İdris er-Râzî *mustakîmu'l-hadis, sadûk, sika* tabirlerini kullanmaktadır.¹⁵⁴ Buna göre Buhârî ve çağdaşlarının *ceyyid* lafzını *sika* anlamında kullandığı anlaşılmaktadır. Buhârî'nin, Ebû Saîd Yahya b. Zekeriyâ b. Ebû Zâide'den babası vasıtasıyla hem *el-Câmiu's-sahih*'te¹⁵⁵ hem de *el-Edebü'l-müfred*'de¹⁵⁶ rivayeti söz konusudur.

1.10. Müstakîm

Buhârî'nin ta'dil için kullandığı lafızlardan biri de مستقيم/*müstakîmdir*. Üçüncü asırda muhaddisler makbul hadisi, *sahih* ve *hasen* ıstılahlarıyla ifade

¹⁴⁷ Subhî es-Sâlih, *Ulûmu'l-hadis ve mustalahuh* (Beyrut: Dârü'l-İlm, 1991), 161-162.

¹⁴⁸ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/194; Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebû Bekr es-Süyûtî, *el-Bahru'llezi zehar fi şerhi elfiyeti'l-eser*, thk. Ebû Enes Uneys b. Ahmed b. Tâhir el-Endûnîsî (el-Memleketu'l-Arabiyyetu's-Suûdiyye: Mektebetu'l-Ğurabâi'l-Eseriyye, ts.), 3/1255; Muhammed b. Muhammed b. Suveylim Ebû Şuhbe, *el-Vesîd fi ulûm ve müstalahi'l-hadis* (b.y.: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, ts.), 275; Sâlih, *Ulûmu'l-Hadis*, 162.

¹⁴⁹ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/195; Sâlih, *Ulûmu'l-Hadis*, 162-163; Tehânevî, *Kavâidün fi ulûmi'l-hadis*, 108; Kandemir "Ceyyid", 7/469.

¹⁵⁰ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/195; Sâlih, *Ulûmu'l-Hadis*, 162-163; Tehânevî, *Kavâidün fi ulûmi'l-hadis*, 108.

¹⁵¹ Buhârî, *el-Kebîr*, 8/273.

¹⁵² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 9/144.

¹⁵³ Ahmet Yaman, "Yahya b. Zekeriyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43/270.

¹⁵⁴ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 9/144-145.

¹⁵⁵ Buhârî, "Cihad ve Siyer", 155.

¹⁵⁶ Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 154.

etmişlerdir. Bazen de bunların yerine *müstakîm* gibi terimlere yer vermişlerdir.¹⁵⁷ *Müstakîm*, hadisi sağlam anlamında bir terimdir. Bu lafzı Buhârî, bazen râvi için مستقيم/*müstakîm*¹⁵⁸ bazen de rivayeti için مستقيم الحديث/*müstakîmü'l-hadis*¹⁵⁹ şeklinde kullanmaktadır.

Örnek 1:

Buhârî, Ebü'l-Hâris Abdullah b. el-Hâris b. Muhammed b. Hâtüb el-Cümahî el-Medîni'nin Süheyl b. Ebî Sâlih'ten, kendisinden de Muhammed b. Ubeydullah'ın hadis dinlediğini ve rivayetinde *mustakîm* olduğunu haber vermektedir. Buhârî, Veki'nin "Muhammed b. el-Hâris el-Hâtübî bize hadis nakletti." dediğini aktarmaktadır.¹⁶⁰ İbn Ebû Hâtim ise Ebü'l-Hâris Abdullâh b. el-Hâris b. Muhammed b. Hâtüb el-Cümahî el-Medîni'nin Zeyd b. Eslem, Hişâm b. Urve, Sâlih b. Muhammed b. Zâide, Süheyl b. Ebî Sâlih, Hafza bint Zeyd b. Abdillâh b. Ömer'den; kendisinden de Veki', Nuaym b. Hammâd, Ebû Sâbit el-Medîni, İbrahim b. Mûsâ, Muhammed b. Mihran ve Hişâm b. Ammâr'ın rivayeti olduğunu belirtmektedir. İbn Ebû Hâtim, babası Ebû Hâtim'e Ebü'l-Hâris Abdullah b. el-Hâris hakkında sorduğunu ve babasının صالح الحديث / *mahalluhu's-sıdk, sâlihu'l-hadis* ifadelerini kullandığını ve kendisine Abdullah b. Hâris el-Mahzûmî el-Mekkî'nin Abdullah b. el-Hâris el-Hâtübî'den daha sevimli geldiğini aktarmaktadır.¹⁶¹ Buhârî'nin gerek Abdullah b. el-Hâris el-Hâtübî gerekse de Abdullah b. Hâris el-Mahzûmî'den rivayetini tespit edemedik. Fakat Ebû Hâtim er-Râzi'nin Abdullah b. el-Hâris el-Hâtübî'den daha sevimli dediği Abdullah b. Hâris el-Mahzûmî'den Müslim'in rivayeti vardır.¹⁶²

Örnek 2:

Buhârî, Ebû Osman Abdullah b. Hâlid el-Becelî el-Karkîsî hakkında مستقيم الحديث / *müstakîmü'l-hadis* demektedir. Ebû Osman Abdullah b. Hâlid el-Becelî el-Kirkîsî'nin Mâlik b. Miğvel'den kendisinden ise Muhammed b. Selam'ın hadis dinlediğini haber vermektedir.¹⁶³ İbn Ebû Hâtim de aynı şekilde Ebû Osman Abdullah b. Hâlid el-Becelî el-Karkîsî'nin Mâlik b. Miğvel'den; kendisinden ise Muhammed b. Selam'ın hadis rivayet ettiğini belirtmektedir. İbn Ebû Hâtim, babası Ebû Hâtim'in Ebû Osman Abdullah b. Hâlid hakkında *müstakîmu'l-hadis* dediğini aktarmaktadır.¹⁶⁴ Buhârî'nin eserlerinde Ebû Osman Abdullah b. Hâlid el-Becelî el-Karkîsî'den rivayetine rastlanılamamıştır.

¹⁵⁷ Efendioğlu, "Ma'ruf", 28/66.

¹⁵⁸ Buhârî, *el-Kebîr*, 5/67.

¹⁵⁹ Buhârî, *el-Kebîr*, 3/431; 5/78.

¹⁶⁰ Buhârî, *el-Kebîr*, 5/67.

¹⁶¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/33.

¹⁶² Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "İman", 92; "Talâk", 40.

¹⁶³ Buhârî, *el-Kebîr*, 5/78.

¹⁶⁴ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/44.

SONUÇ

Muhaddisler, hadislerin sıhhatini tespitinde farklı metotlar kullanmışlardır. Bunlardan biri rivayetin isnadının diğeri ise metnin incelenmesidir. Fakat muhaddislerin hadislerin sıhhatini tespitinde birinci önceliği isnaddaki râvilerin durumlarına verdikleri malumdur. Râvilerin durumu da yine muhaddisler tarafından geliştirilen cerh ve ta'dil lafızlarıyla açıklanmıştır. Bu bakımdan râvilerle ilgili istilahlara çoğunluğunu cerh ve ta'dil lafızları oluşturmaktadır.

Münekkitler, râvilerin durumlarını değerlendirirken özellikle adâlet ve zabt konusunda önceki âlimlerin değerlendirmelerini temel almışlardır. Bunun için de yine önceki âlimlerin kullandıkları cerh ve ta'dil lafızları kullanılarak râvinin güvenilir olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada hadisin tasnif dönemi ve aynı zamanda altın çağı olarak nitelendirilen üçüncü asırda yaşamış, rical bilgisiyyle öne çıkan muhaddis Buhârî'nin eserlerinde kullandığı ta'dil lafızları tespit edilmiştir. Tesbit ettiğimiz ta'dil lafızları şunlardır: *İmâm/Emir, sika, sebt, sadûk, sâlih, hâfiz, ridâ/mardıyy, ma'ruf, ceyyid ve müstakîm*.

Buhârî, *imâm, emir* gibi ta'dil ifadelerinin yanında *sika* terimini kullanmıştır. O, *sika* terimini bazen müstakil olarak kullandığı gibi bazen de *sika hâfiz, keyyis hâfiz, sika sadûk, sika mardıyy* gibi sıfatlarla da kullanmıştır. Bunların da her birinin kendi içinde üstünlüğü vardır ve en üstünü de *sika hâfiz* ve *sika mutkîn* olanlardır. Buhârî ayrıca *sika* terimi haricinde -sikanın bir alt derecesi- ta'dil lafzı olarak *sebt, sadûk, sâlih, hâfiz, ridâ/mardıyy, ma'ruf, ceyyid* ve *müstakîm* terimlerini kullanmıştır. Bu kavramların ifade ettiği anlamın ilk başlarda sözlük anlamında kullanıldığı ve anlamlarının birbirlerine yakın olduğu vakidir. Buhârî'nin bu terimleri bazen müstakil olarak râvinin sıfatı; bazen de hadis kelimesine izafet ederek rivayetin bir sıfatı olarak kullandığı anlaşılmaktadır.

Tespit edilen bu ta'dil istilahlarnın derecelendirilmesi Buhârî'nin kendine özgüdür. Bir râvi hakkında kendisi bir ta'dil ifadesi kullanmış veya bir başkasından aktarmışsa bunu kendisinin de benimsediği anlaşılmaktadır. O, bir râvi hakkında ta'dil ifadesini kullanmış veya başka bir muhaddisten aktarmışsa söz konusu râviden rivayette bulunmuştur. Hakkında ta'dil ifadesi kullandığı bir râvi hakkında ise başkaları cerh ifadesi kullanmışsa böyle râvilerden rivayette bulunmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Buhârî, râvilerin derecelendirmesini tabakalandırma yerine râvileri için kendince şahıs bazlı değerlendirmeler yaptığı görülmektedir. Yine o, bazı râvilerden *el-Câmiu's-sahîh*'inde değil de *el-Edebü'l-müfred*'inde rivayette bulunduğu görülmektedir. Bu hâliyle Buhârî'nin, râvileri tabakalandıran ve kendisi gibi mutekaddimûndan sayılan İbn Ebû Hâtim'den de farklı bir değerlendirmesinin olduğu görülmektedir. Onun, Rafizî

olmamak ve bid'atinin propagandasını yapmamak şartıyla ehl-i bid'attan rivayette bulunduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak Buhârî'nin râvilerin derecelendirmesinde kendisine ait bir ölçüsü olduğu anlaşılmaktadır. Hakkında *imâm*, *emir*, *sika mutkîn* gibi ifadelerin kullanıldığı râvilerden rivayette bulunmuştur. Râvinin hakkında diğer ta'dil ifadelerinin kullanıldığını aktardığı râviler hakkında ise râvinin durumuna göre bir tecihle bulunduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ağırman, Cemal. "et-Târihu'l-Kebîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/89. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilal b. Esed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb Arnaûd vd. 45 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Aşikkutlu, Emin. *Hadiste Ricâl Tenkidi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstilahları Sözlüğü*. 4. Basım. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîre. *et-Târihu'l-evsat*. thk. Muhammed İbrahim Zâyd. 2 Cilt. Halep - Kahire: Dârü'l-Va'y - Mektebetu Dâri't-Türâs, 1397/1977.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîre. *el-Kırâatu halfe'l-imâm*. thk. Fadlurrahman es-Sevrî. b.y.: el-Mektebetu's-Selefiyye, 1400/1980.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîre. *el-Câmiu's-sahîh*. 8 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîre. *el-Edebü'l-müfred*. thk. Muhammed Fuad Abdulbaki. 2. Basım. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1989.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîre. *ed-Duafâu's-sağîr*. thk. Ebû Abdillâh Ahmed b. İbrahim. b.y.: Mektebetü İbn Abbâs, 1426/2005.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîre. *et-Târihu'l-kebîr*. 8 Cilt. Haydarâbâd: Dâiratü'l-Meârifî'l-Usmâniyye, ts.
- Cürçânî, Ebû Ahmed b. Adî. *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmücid - Ali Muhammed Muavviz. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Dihlevî, Ahmed b. Abdirrahim eş-Şâh Vecîhiddîn. *Huccetullâhi'l-bâlîğa*. thk. Seyyid Sâbık. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cil, 1426/2005.
- Demirel, Harun Reşit. *Cerh ve Ta'dil Sözlüğü*. Konya: SAGE Yayıncılık, 2018.
- Ebû Şühbe, Muhammed b. Muhammed b. Süveylim. *el-Vesid fi ulûm ve mustalahi'l-Hadis*. b.y.: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, ts.
- Efendioğlu, Mehmet. "Ma'ruf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/66. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Efendioğlu, Mehmet. "Sâbit". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/348-349. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Efendioğlu, Mehmet. "Sâlih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/32. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Eren, Mehmet. *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*. Konya: Nükte Kitap, 2003.
- Fayda, Mustafa. "İbn İshâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/94. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Gül, Recep Emin. "Hadis İlminde Cerh-Ta'dil Mertebeleri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (Erzurum 2015), 362-386.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî. *Târihu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî. *el-Kifâye fi İlmî'r-*

- rivaye*. thk. Ebû Abdillâh es-Sûrk İbrahim Hamdi el-Medenî. Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- İrâkî, Ebû'l-Fadl Zeynüddin Abdurrahim b. el-Hüseyn b. Abdirrahman b. Ebî Bekr b. İbrahim. *Şerhu et-Tebşira ve't-tezkira*. thk. Abdullatif el-Humeym - Mâhir Yâsin Fahl. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002/1423.
- İrâkî, Ebû'l-Fadl Zeynüddin Abdurrahim b. el-Hüseyn b. Abdirrahman b. Ebî Bekr b. İbrahim. *Elfiyetü'l-İrâkî/et-Tebşira ve't-tezkira fî ulûmi'l-hadis*. thk. el-Arabî ed-Dâiz el-Firyâtî. Riyâd: Mektebetu Dâri'l-Minhâc, 2. Basım, h. 1428.
- Itr, Nureddin. *Menhecü'n-nakd fî ulumi'l-hadis*. Dımaşk: Dârü'l-fikr, 3. Basım, 1401/1981.
- Itr, Nureddin. *Usûlü'l-cerh ve't-ta'dil*. Dımaşk: Dârü'l-Yemâme, 2. Basım, 1427/2007.
- İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs b. el-Münzir et-Temîmî er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dil*. 9 Cilt. Haydarâbâd - Beyrut: Dâiratü'l-Meârifî'l-Usmâniyye - İhyâu't-Türâsî'l-Arabî, 1271/1952.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fadl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu't-tehzîb*. 12 Cilt. Hindistan: Makbaatu Dâirati'l-Meârifî'n-Nizâmîyye, h. 1326.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fadl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed. *Fethu'l-Bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rîfe, h. 1379.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fadl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed. *Nüzhetü'n-nazar fî tavdîhi nühbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*. Dımaşk: Matbaatu's-Sabâh, 3. Basım, 1421/2000.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Muâz b. Ma'bed et-Temîmî ed-Dârimî el-Bustî. *es-Sikât*. 9 Cilt. Haydarâbâd: Dâiratü'l-Meârifî'l-Usmâniyye, 1393/1973.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali Cemalüddin el-İfrikî. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 3. Basım, h. 1414.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddin Osmân b. Salâhiddin Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Mukaddimetü İbnü's-Salâh fî ulûmi'l-hadis*. Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Muâsır, 1406/1986.
- İbn Receb el-Hanbelî, Zeynüddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed el-Bağdâdî. *Şerhu İeli't-Tirmizî*. thk. Nureddin Itr. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Beyrut, 5. Basım, 1429/2008.
- İbn Şâhin, Ebû Hafş Ömer b. Ahmed b. Osman b. Ahmed el-Bağdâdî. *Târihu esmâi's-sikât*. thk. Subhî es-Sâmîrî. Kuveyt: Dârü's-Selefiyye, 1404/1984.
- İbnü'l-Cevzî, Cemalüddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *ed-Duafâu ve'l-metrûkîn*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, h. 1406.
- İsbahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. İshâk b. Mûsâ b. Mihrân. *Târihu İsbahân/Ahbâru İsbahân*. thk. Seyyid Kısraî Hasen. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990.
- Khalef, Abdulaziz - Tuzcu, Recep. "el-Menhecü't-tahlil inde'l-muhaddisin" *Mütefekkir* 5/9 (Haziran 2018), 168-169.
- Kandemir, Mehmet Yaşar. "Ceyyid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/469. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Kandemir, Mehmet Yaşar. "Hâfiz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/78-80. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdulhay. *er-Refu ve't-tekmil fî'l-cerh ve ta'dil*. thk. Abdulfettah Ebû Gudde. Halep: Mektebu'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 3. Basım, h. 1407.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdulhay. *el-Ecvibetü'l-fâdile li'l-es'ileti'l-aşereti'l-kâmile*. Halep: Mektebu'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1384/1964.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemalüddin Yusuf b. Abdirrahman b. Yusuf. *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'rricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-Sahîh*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- Nevevî, Ebû Zekerriyya Muhyiddin Yahya b. Şeref. *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr fî usûlü'l-hadis*. thk. Muhammed Osman el-Haşet. Beyrut: Dârü'l-

- Kütübî'l-Arabiyye, 1405/1985.
- Sâlih, Subhî. *Ulûmu'l-hadis ve mustalahuhu*. Beyrut: Dârü'l-İlm, 18. Basım, 1991.
- Sehâvî, Şemsüddin Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman. *Fethu'l-muğîs bi şerhi elfiyeti'l-hadis li'l-Irakî*. thk. Ali Hüseyin Ali. 4 Cilt. Mısır: Mektebetü's-Sünne, 2003.
- Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takribi'n-Nevevî*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî. 2 Cilt. b.y.: Dâru Taybe, ts.
- Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-Bahru'llezî zehar fi şerhi Elfiyeti'l-eser*. thk. Ebû Enes Uneys b. Ahmed b. Tâhir el-Endûnîsî. 4 Cilt. Suudi Arabistan: Mektebetü'l-Ğurabâi'l-Eseriyye, ts.
- Taş, Mustafa. "Bazı Eserleri Çerçevesinde Buhârî'nin Ricâl İlmindeki Yeri". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/1 (2016), 207-245.
- Taş, Mustafa. *Buhârî'nin Cerh Ta'dil Metodu*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Tehânevî, Zafer Ahmed el-Osmânî. *Kavâidün fi ulûmi'l-hadis*. Beyrut: Dârü'l-Kalem, 3. Basım, 1392/1972.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Musâ b. ed-Dahhâk. *es-Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- Tuzcu, Recep. "Muhaddisler ve Fakihlerin Maruf Terimine Yükledikleri Anlamlar". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2013), 1-35.
- Uğur, Mücteba. "Cerh ve Ta'dil İlmi Yönünden Sahîhu'l-Buhârî ve Râvileri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32/1 (Nisan 1991), 111-120.
- Yaman Ahmet. "Yahya b. Zekeriyya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/270. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Yardım, Ali. "Buhârî ve et-Târihu'l-Kebîr'i". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1989), 181-193.
- Yücel, Ahmet. "Sadûk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/31. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Yücel, Ahmet. *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Yücel, Ahmet. *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Zehebî, Şemsüddin, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman Kaymaz. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb Arnaûd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Risâle, 3. Basım, 1985.
- Zehebî, Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz. *Mîzânu'l-îtidâl fi nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1382/1963.
- Zehebî, Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz. *Zikru men yu'temedü kavluhû fi'l-cerhi ve't-ta'dil (Erbeu resâil fi Ulûmi'l-hadis)*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde. Beyrut: Dârü'l-Beşâir, 1410/1990.

📄 Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

👤 Yazar(lar) / Author(s): Mustafa Karabacak.

📄 Finansman / Funding: Yazar(lar), bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul eder(ler). / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.